

MULKNI TALON-TAROJ QILISH BILAN BOG‘LIQ HUQUQBUZARLIKLARNING VIKTIMOLOGIK PROFILAKTIKASI MOHIYATI VA O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

IV Akademiyasi 3-o‘quv kursi 310-guruh kursanti,
safdor **Umarov Nurbek Asil o‘g‘li**

Ilmiy rahbar: Huquqbuzarlik profilaktikasi faoliyati kafedrasida katta o‘qituvchisi,
V.O.Egamberdiyev

Annotatsiya

Mazkur ilmiy maqolada Yangi O‘zbekiston sharoitida fuqarolarning daxlsiz mulkiy huquqlarini ta‘minlash va mulkni talon-taroj qilish bilan bog‘liq huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olishda viktimologik profilaktika tizimining mohiyati, konseptual asoslari va o‘ziga xos kriminologik xususiyatlari chuqur tahlil etiladi. Tadqiqotda jinoyat qurbonlarining (jabrlanuvchilarning) huquqbuzarlik sodir etilishiga sharoit yaratuvchi va uning mexanizmini tezlashtiruvchi sub‘ektiv hamda ob‘ektiv xulq-atvor shakllari (viktimalik omillari) tizimlashtirilgan. Shuningdek, an‘anaviy va zamonaviy raqamli (kiber-frauda) muhitda mulkdorlarning huquqiy, moliyaviy va kiber-ogohligini oshirish mexanizmlari, ichki ishlar organlarining huquqbuzarliklar profilaktikasi bo‘linmalari tomonidan amalga oshirilayotgan tashkiliy-amaliy faoliyat samaradorligi keng yoritilgan. Tadqiqot yakunida ilg‘or xalqaro tajriba (viktimologik monitoring va hamjamiyat nazorati) asosida milliy qonunchilik va amaliyotni takomillashtirishga qaratilgan ilmiy-amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: mulkni talon-taroj qilish, viktimologik profilaktika, viktimalik, qurbon xulq-atvori, kiber-talon-taroj, ichki ishlar organlari, huquqiy ong, kriminologik monitoring, ijtimoiy ogohlik, kiber-frauda, profilaktika inspektori.

Asosiy qism

1. Viktimologik profilaktikaning kriminologik mohiyati va konseptual asoslari

Yangi O‘zbekiston taraqqiyot bosqichida jismoniy va yuridik shaxslarning konstitutsiyaviy kafolatlangan mulkiy huquqlarini daxlsiz saqlash, qonun ustuvorligini ta’minlash hamda jinoyatchilikka qarshi kurashishning mutlaqo yangi, samarali tizimlarini joriy etish davlat siyosatining eng ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Jamiyatni raqamlashtirish va iqtisodiy munosabatlarning transformatsiyalashuvi sharoitida mulkka qarshi qaratilgan jinoyatlar turi ham shaklan, ham mazmunan murakkablashib bormoqda. Mazkur holat huquqbuzarliklar profilaktikasi tizimi oldiga yangi ilmiy va amaliy vazifalarni qo‘ymoqda.

Kriminologiya fanining rivojlanishi shuni ko‘rsatadiki, uzoq yillar davomida jinoyatchilikka qarshi kurashish strategiyasi asosan sub’ektsion xarakterga ega bo‘lib, bor e’tibor jinoyat sodir etgan shaxsga, uning psixologiyasiga va unga beriladigan jazoning muqarrarligiga qaratilgan edi. Biroq, zamonaviy kriminologik tadqiqotlar jinoyatni faqat bir tomonlama o‘rganish kutilgan preventiv samarani bermasligini isbotladi. Har qanday jinoyat, xususan, mulkni talon-taroj qilish bilan bog‘liq huquqbuzarliklar — bu jinoyatchi va qurbon (jabrlanuvchi) o‘rtasidagi o‘zaro ijtimoiy-psixologik munosabatning salbiy mahsulidir. Shu sababli, bugungi kunda profilaktika tizimi jabrlanuvchi omilini o‘rganuvchi va uning atrofida himoya mexanizmlarini shakllantiruvchi zamonaviy viktimologik modelga o‘tmoqda.

Viktimologik profilaktika — bu shaxsning jinoyat qurboniga aylanish ehtimolini (viktimalik darajasini) kamaytirishga qaratilgan, davlat organlari va jamoat tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladigan huquqiy, tashkiliy, tarbiyaviy va texnik chora-tadbirlar majmuidir. Mulkn talon-taroj qilishda (o‘g‘rilik, firgarlik, talonchilik, bosqinchilik, kiber-firdavshilik) viktimologik profilaktikaning mohiyati shundaki, u mulkdorga o‘z mulkini xavfsiz saqlash, jinoiy xavflarni to‘g‘ri baholash va jinoyatchilar uchun qulay zamin yaratmaslik ko‘nikmalarini o‘rgatadi.

2. Mulkiy jinoyatlarda viktimal xulq-atvorning o‘ziga xos xususiyatlari va turlari

Mulkiy huquqbuzarliklar mexanizmida qurbonning xulq-atvori ko‘pincha jinoyatning muvaffaqiyatli yakunlanishiga sabab bo‘ladi. Kriminologik jihatdan mulkdorlarning viktimaligi (jinoyat qurboni bo‘lishga moyilligi) ob‘ektiv va sub‘ektiv omillarga bo‘linadi.

Sub‘ektiv omillar qatoriga shaxsning o‘ta ishonuvchanligi, soddaligi, huquqiy va moliyaviy savodxonligining pastligi, loqaydligi hamda o‘z mulkini himoya qilishga bo‘lgan e‘tiborsizligi kiradi. Masalan, firgarlik (moshennichestvo) jinoyatlarida qurbonning o‘zi ixtiyoriy ravishda, aldov ta‘sirida o‘z mulkini yoki pul mablag‘larini jinoyatchiga topshiradi. Bu yerda qurbonning "psixologik tayyorligi" jinoyatning asosiy drayveri hisoblanadi.

Ob‘ektiv omillar esa shaxsga bog‘liq bo‘lmagan yoki texnologik muhit yaratgan sharoitlardir. Bugungi kunda an‘anaviy o‘g‘riliklardan ko‘ra, kiber-muhitdagi talon-tarojliklar (fishing, xakerlik hujumlari, soxta sarmoya platformalari) ulushi keskin ortdi. Kiber-viktimalikning o‘ziga xosligi shundaki, jabrlanuvchi o‘z plastik kartasi ma‘lumotlarini, maxfiy SMS-kodlarini yoki parollarini kiber-jinoyatchilarga o‘z xohishi bilan aytib beradi. Mazkur holatda shaxs virtual makondagi tahdidlarni real hayotdagi tahdidlar kabi his qila olmasligi oqibatida kriminogen vaziyatni o‘zi yuzaga keltirganini anglamay qoladi.

3. Tashkiliy-huquqiy islohotlar va preventiv choralarning amaliyotga tadbiiq etilishi

So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasida mulkiy huquqlarni himoya qilish va kriminogen vaziyat barqarorligini ta‘minlash borasida tizimli huquqiy islohotlar amalga oshirildi. O‘zbekiston Respublikasining "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to‘g‘risida"gi Qonuni va sohaga oid Prezident farmonlari ushbu faoliyatning mustahkamlangan qonunchilik bazasini yaratdi. Ayniqsa, Jinoyat kodeksiga axborot texnologiyalari yordamida sodir etiladigan mulkiy jinoyatlar uchun javobgarlikni og‘irlashtiruvchi normalarning kiritilishi davlatning bu xavfga nisbatan qat‘iy pozitsiyasini ko‘rsatadi.

Amaliyotda faqat jazolash choralari bilan cheklanib qolmasdan, profilaktika inspektorlari va jamoat tuzilmalari tomonidan aholi o‘rtasida ommaviy viktimologik

targ'ibot (huquqiy profilaktika) ishlari yo'lga qo'yilmoqda. Xususan, ichki ishlar organlari tomonidan bank muassasalari va mobil operatorlar bilan hamkorlikda "Kiber-ogohlik" oyliklari o'tkazilmoqda. Fuqarolarga begona shaxslardan kelgan havolalarga (silklar) kirmaslik, plastik karta ma'lumotlarini sir saqlash bo'yicha tarqatilayotgan ijtimoiy ogohlantirishlar vizual va matnli shaklda ommaviy ijtimoiy tarmoqlar hamdan mahallalar darajasida tarqatilmoqda. Bu preventiv harakatlar potentsial qurbonlarning hushyorligini oshirib, jinoyat zanjirini dastlabki bosqichdayoq uzish imkonini beradi.

4. Viktimologik monitoring va idoralararo hamkorlik tizimi

Huquqbuzarliklar profilaktikasi tizimidagi muhim tashkiliy yangiliklardan biri — bu viktimologik monitoring institutining tatbiq etilishidir. Ushbu mexanizm orqali muayyan hudud yoki ijtimoiy qatlam doirasida kimlar ko'proq mulkiy jinoyat qurboni bo'layotgani tahlil qilinadi. Statistik tahlillar shuni ko'rsatadiki, keksa yoshdagi fuqarolar an'anaviy firgarlik va o'g'rilik qurboni bo'lishga moyil bo'lsa, yoshlar va o'rta yoshli qatlam onlayn qimor (totalizator), soxta sarmoya loyihalari yoki internet-do'konlardagi firgarliklar qurboniga aylanmoqda.

Ushbu ma'lumotlar asosida ichki ishlar organlari profilaktika xizmati, Oila va xotin-qizlar qo'mitasi, Yoshlar ishlari agentligi hamda mahalla fuqarolar yig'inlari "hamkorlik xaritasi" asosida ish olib bormoqda. Xavf guruhiga kiruvchi shaxslar bilan individual tartibda viktimologik tushuntirish suhbatlari o'tkaziladi. Shu bilan birga, jamoat joylarida, bozorlarda, bankomatlar atrofida va savdo majmualarida zamonaviy texnik xavfsizlik vositalari — intellektual videokuzatuv kameralarining (Face-ID tizimi bilan) o'rnatilishi jismoniy ob'ektlarning viktimaligini kamaytirishga xizmat qilmoqda.

Raqamlashtirish jarayonlari doirasida Ichki ishlar vazirligi tomonidan "Geografik axborot tizimlari" (GIS) orqali hududlarning kriminogen va viktimal xaritasi shakllantirilmoqda. Eng ko'p o'g'rilik yoki firgarlik sodir etilgan nuqtalar ("qizil hududlar") aniqlanib, o'sha joylarda patrul-post xizmati yo'nalishlari va profilaktik reydlar intensivligi oshirilmoqda.

5. Tizimdagi mavjud tashkiliy-huquqiy muammolar va kamchiliklar

1. Huquqiy va uslubiy bazaning mukammal emasligi: Amaldagi qonunchilikda "viktimologik profilaktika" tushunchasining huquqiy ta'rifi, uning sub'ektlari va ob'ektlarining aniq chegaralari hamda majburiyatlari to'liq deklaratsiya qilinmagan. Profilaktika inspektorlari uchun mulkiy jinoyatlarda shaxs viktimaligini aniqlash bo'yicha yagona kriminologik-metodik qo'llanmalar yetarli emas.

2. Raqamli tafovvut va savodxonlik darajasi: Chekka qishloq va ovullarda aholining bank-moliya va raqamli savodxonligi pastligi sababli, kiber-talon-tarojlik profilaktikasi hamma joyda ham bir xil kutilgan samarani bermayapti.

3. Jabrlanuvchilarni rehabilitatsiya qilish tizimining yo'qligi: Mulkidan, ayniqsa, hayotiy muhim bo'lgan yirik miqdordagi pul mablag'laridan ayrilgan jinoyat qurbonlariga huquqiy va ijtimoiy-psixologik yordam ko'rsatish markazlari (post-viktimal rehabilitatsiya) tizimi shakllanmagan. Bu esa qurbonlarning qayta viktimalashuviga (ruhiy tushkunlik oqibatida boshqa xatolarga yo'l qo'yishiga) olib kelmoqda.

6. Ilg'or xalqaro tajriba va uning milliy amaliyotga integratsiyasi

Xalqaro amaliyot shuni ko'rsatadiki, rivojlangan davlatlarda (masalan, Buyuk Britaniya, AQSh, Yaponiya va Singapur) mulkiy jinoyatchilikning oldini olish bevosita jamiyat va mulkdorning mas'uliyatini oshirishga tayanadi. Buyuk Britaniya tajribasidagi "Neighborhood Watch" (Qo'shnichilik nazorati) tizimi orqali mahalla aholisi o'z hududidagi ob'ektlarni ham jamoaviy, ham individual himoya qilish, shubhali holatlar bo'yicha politsiyaga tezkor xabar berish madaniyatini shakllantirgan.

Singapur va Janubiy Koreyada esa kiber-viktimologiya yuqori darajada rivojlangan bo'lib, maxsus mobil ilovalar orqali foydalanuvchi shubhali saytga kirganda yoki unga firgarlardan qo'ng'iroq bo'lganda, sun'iy intellekt tizimi foydalanuvchini avtomatik ravishda ogohlantiradi va tranzaksiyani to'xtatadi. Ushbu davlatlar tajribasidagi huquqiy va texnologik preventiv elementlarni O'zbekiston milliy sharoitiga moslashtirish, ayniqsa, bank ilovalari xavfsizlik tizimini qonunchilik darajasida kuchaytirish profilaktika sifatini oshiradi.

Xulosa

Umuman olganda, Yangi O‘zbekistonda mulkni talon-taroj qilish bilan bog‘liq huquqbuzarliklarning oldini olish tizimi an‘anaviy jazolash modelidan zamonaviy, insonparvar va ilmiy asoslangan viktimologik profilaktika modeliga izchil o‘tmoqda. Jinoyatchilikka qarshi samarali kurashish — bu nafaqat jinoyatchini topish, balki fuqaroni jinoyat qurboni bo‘lishdan asrash demakdir.

Kelgusida ushbu yo‘nalish samaradorligini yanada oshirish uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish taklif etiladi:

1. "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to‘g‘risida"gi Qonunga viktimologik profilaktikaning alohida shakllari va uning raqamli muhitdagi ("kiber-viktimologiya") normalarini kiritish orqali qonunchilikni takomillashtirish.

2. Ichki ishlar organlari profilaktika inspektorlari va kiberxavfsizlik bo‘linmalari xodimlari uchun aholi o‘rtasida kriminologik-viktimologik testlar va so‘rovnomalar o‘tkazish uslubiyotini ishlab chiqish hamda ushbu asosda "viktimal oilalar" va "viktimal shaxslar" reyestrini yuritishni yo‘lga qo‘yish.

3. Tijorat banklari va to‘lov tizimlari (Click, Payme va b.) bilan hamkorlikda yirik pul o‘tkazmalari va shubhali operatsiyalarda majburiy "viktimologik ogohlantirish (anti-frauda)" tizimlarini huquqiy jihatdan majburiy etib belgilash.

4. Fuqarolik jamiyati institutlari va mahallalar darajasida "Ogoh qo‘shni — xavfsiz mahalla" tizimlarini tashkil etish orqali jamoatchilik nazoratini kuchaytirish.

Ushbu takliflarning tizimli ravishda hayotga tatbiq etilishi, daxlsiz mulkiy muhitni shakllantirishga hamda xalqimizning davlat va qonun himoyasiga bo‘lgan ishonchini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: "O‘zbekiston", 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to‘g‘risida"gi Qonuni.

3. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi (Mulki talon-taroj qilish va axborot texnologiyalari sohasidagi jinoyatlarga oid moddalari).
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 29-noyabrdagi "O‘zbekiston Respublikasida jamoat xavfsizligi konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PF-27-sonli Farmoni.
5. Rustambayev M.X. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat huquqi kursi. Tom 3: Mulkka qarshi jinoyatlar. – Toshkent: "ILM ZIYO", 2018.
6. Ismoilov I. Kriminologiya: Darslik. – Toshkent: IIV Akademiyasi, 2020.
7. Zaripov Z.S. Huquqbuzarliklar viktimologik profilaktikasi muammolari. – Toshkent, 2015.
8. Global Cyber Crime and Victimization Report. / International Journal of Criminology and Sociology, 2024.